

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Ι. ΤΟ ΤΑΥΡΕΙΟΝ ΑΙΜΑ

Ἐν τῶν περιεργωτάτων αἰνιγμάτων ἅτινα παρεδόθησαν ἡμῖν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος εἶναι καὶ τὸ ζήτημα τῆς δηλητηριάσεως διὰ ταυρείου αἵματος. Γνωστὸν τοῖς πᾶσι τυγχάνει ὅτι εἰς τῶν μεγίστων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος, ὁ Θεμιστοκλῆς, λέγεται ὅτι διὰ ταυρείου αἵματος ἔθηκε τέρμα εἰς τὸν πλήρη δόξης ἀλλὰ καὶ περιπετειῶν βίον αὐτοῦ. Τοῦτο δὲ δίδει τῷ ζητήματι, ὅπερ ἤδη καθ' ἑαυτὸ θὰ ᾔητο ἄξιον ἐρεύνης, ἔκτακτον ὅλως σπουδαιότητα. Οὐδεὶς, νομίζομεν, ἀνέγνωσέ ποτε τὴν ἱστορίαν τοῦ Θεμιστοκλέους χωρὶς νὰ ἐρωτήσῃ ἑαυτόν : ἄρα τὸ ταύρειον αἷμα εἶναι δηλητηριῶδες ; ἂν δὲ δὲν εἶναι, τότε τί συμβαίνει ; Ἰδῶμεν λοιπὸν ἂν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν εἰδήσεων ἃς κατέχομεν παρὰ τῶν ἀρχαίων διὰ συμπερασμάτων δυνάμεθα, εἰ μὴ νὰ φθάσωμεν εἰς τὴν λύσιν τοῦ αἰνίγματος, ἀλλὰ τοῦλάχιστον νὰ πλησιάσωμεν πρὸς αὐτήν.

Πρῶτος ὁ Ἡρόδοτος (Γ' 15) ἀναφέρει θάνατον ἀποδιδόμενον εἰς τὴν πόσιν ταυρείου αἵματος. Ἐν τοῖς περὶ Αἰγύπτου δῆλα δὴ διηγείται ὅτι Ψαμμήνιτος, ὁ τῷ 525 π. Χ. ὑπὸ τοῦ Καμβύσου στερηθεὶς τὸν θρόνον βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου, παρσκευάσεν ἐπανάστασιν τῶν Αἰγυπτίων κατὰ τοῦ κατακτητοῦ, ἃμα δ' ὡς ἐγένετο τοῦτο γνωστὸν τῷ Καμβύσῃ, «αἷμα ταύρου πιὼν ἀπέθανε παραχρῆμα». Ἀλλ' ἤδη πρὸ τῶν χρόνων καθ' οὓς ἔγραψεν ὁ Ἡρόδοτος τὸ μέρος τοῦτο τῆς ἱστορίας του, ὅπερ ἀσφαλῶς μὲν μετὰ τὸ 445 π. Χ. συνετάχθη, εἴχε διαδοθῇ ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐπιστεύετο ὑπὸ τῶν πλείστων, τοῦλάχιστον ἐν Ἀθήναις, ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἐν Μαγνησίᾳ ἠὺτοκτόνησε διὰ ταυρείου αἵματος. Τοῦτο γινώσκομεν ἐκ τινος χωρίου τῶν Ἰππέων τοῦ Ἀριστοφάνους (στ. 83-84), ἐν ᾧ ὁ ἕτερος τῶν δούλων, φοβούμενος τὴν ὑπὸ τοῦ Κλέωνος τιμωρίαν, λέγει :

βέλτιστον ἡμῖν αἷμα ταύρειον πιεῖν·

ὁ Θεμιστοκλῆς γὰρ θάνατος αἰρετώτερος.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι οἱ Ἰππῆς ἐδιδάχθησαν μὲν τῷ 424 π. Χ.,

ἐνῷ ὁ θάνατος τοῦ Θεμιστοκλέους συνέβη τῷ 459. Ὡς γνωρίζομεν ὁμῶς πάντες ἐξ ἰδίας πείρας, τοιαῦται διαδόσεις γεννῶνται μᾶλλον ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατόν τινος. Ὅπως καὶ ἂν ἔχη τὸ πρᾶγμα, πολλοὶ ἐπίστευσαν τὸ διαδιδόμενον περὶ τοῦ Θεμιστοκλέους. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ οἱ ἐκ τῆς Ἑλένης τοῦ Σοφοκλέους σωζόμενοι στίχοι :

ἔμοι δὲ λῶστον αἶμα ταύρειον πιεῖν
καὶ μὴ τι πλείους τῶνδ' ἔχειν δυσφημίας,

ἀναφέρονται εἰς τὴν αὐτοκτονίαν τοῦ ἀνδρός, ἐκτὸς ἐὰν θέλωμεν νὰ παρὰδεχθῶμεν ὅτι ἐν αὐτοῖς δηλοῦται ἀπλῶς ἡ γενικὴ γνώμη ὅτι τὸ ταύρειον αἶμα εἶναι δηλητηριῶδες καὶ δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς αὐτοκτονίαν.

Ἄλλως ἔκρινε περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Θεμιστοκλέους ὁ Θουκυδίδης. «Νοσήσας, λέγει (ἐν Α', 138), τελευτᾷ τὸν βίον». Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς προσθέτει· «λέγουσι δέ τινες καὶ ἐκούσιον φαρμάκῳ ἀποθανεῖν αὐτόν, ἀδύνατον νομίσαντα εἶναι ἐπιτελέσαι βασιλεῖ ἃ ὑπέσχετο». Οἱ «τινὲς» οὗτοι ἐπεκράτησαν ἐν τοῖς ὕστερον, πολλοὶ δὲ συγγραφεῖς προσπαθοῦσι νὰ περιγράψωσι καὶ τὰς λεπτομερείας τῆς αὐτοκτονίας. Οὕτως ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους διηγεῖται ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς προφασιζόμενος ὅτι θὰ τελέσῃ θυσίαν εἰς τὴν Ἄρτεμιν, ἔσφαξε ταῦρον καὶ δεξάμενος τὸ αἶμα τούτου ἐν κύλικι ἐξέπιεν αὐτὸ ταχέως καὶ ἀμέσως ἐξέπνευσε. Τὰ αὐτὰ δὲ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Κικέρωνος ἔγραψαν ἤδη οἱ σύγχρονοι Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου Στρατοκλῆς καὶ Κλείταρχος, εἶτα δὲ Διόδωρος ὁ Σικελιώτης καὶ ἄλλοι.

Τρίτον παράδειγμα τοιαύτου θανάτου διηγεῖται ὁ Κτησίας ἐν τοῖς Περσικοῖς, ὧν κατέχομεν περίληψιν ὑπὸ τοῦ Φωτίου. Ὁ Κτησίας, ὅστις περὶ τὸ 415 ἐγένετο αἰχμάλωτος τῶν Περσῶν καὶ εἶτα ἐπὶ 17 ἔτη ἔζησεν ἐν τῇ αὐλῇ τῶν βασιλέων τῆς Περσίας ὡς ἰατρός, λέγει περὶ τοῦ Σμέρδιος ἢ Τανυοξάρκου, τοῦ ἀδελφοῦ τοῦ Καμβύσου, ὅτι «αἶματι . . . ταύρου, ὃ ἐξέπιεν, ἀναιρεῖται». Ἐν τοῖς ὕστερον τοιοῦτος θάνατος ἀπεδίδετο εἰς μυθικοὺς ἄνδρας. Οὕτως ὁ Στράβων καὶ μετ' αὐτὸν πολλοὶ ἄλλοι λέγουσιν ὅτι ὁ βασιλεὺς τῆς Φρυγίας Μίδας ὑπ' ἐνυπνίων τοσοῦτον ἐβασανίζετο ὥστε «αἶμα ταύρου πιὼν» ἠὲ αυτοκτόνησεν. Ἀπολλώνιος δὲ ὁ σοφιστὴς ἐν τῷ Ὀμηρικῷ λεξικῷ μνημονεύει τοῦ Ἰάσωνος ὡς ἀποθανόντος οὕτως, ἐνῷ ὁ Ἀπολλόδωρος ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ ἀντὶ τοῦ Ἰάσωνος ἀναφέρει τὸν πατέρα τούτου Αἰσώνα. Τέλος, ὡς μαθηάνομεν

ἐκ τοῦ Πλουταρχείου βίου τοῦ Φλαμινίνου, τινὲς ἐνόμιζον ὅτι καὶ ὁ Ἀννίβας διὰ ταυρείου αἵματος ἠὺτοκτόνησεν.

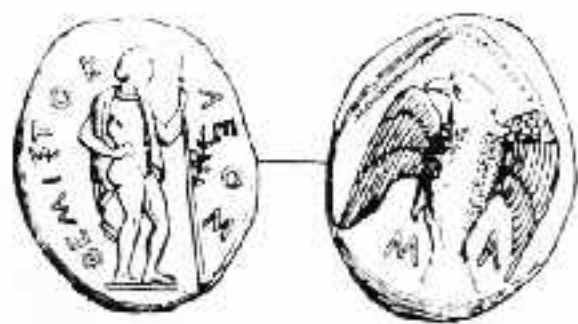
Ἐὰν νῦν συγκρίνωμεν τὰς παραδόσεις ταύτας πρὸς ἀλλήλας, παρατηροῦμεν ἀμέσως ὅτι ἔχουσι τοῦτο τὸ κοινὸν ὅτι ἐν ἀπάσαις γίνεται λόγος περὶ αὐτοκτονίας, ἐξαιρουμένης τῆς περὶ τοῦ Σμέρδιος, ὅστις, ὡς λέγει ὁ Κτησίας ἢ μᾶλλον ὁ συντεμὼν αὐτὸν Φώτιος, «ἀναιρεῖται» διὰ ταυρείου αἵματος, τ. ἔ. φονεύεται. Ἀλλὰ καὶ τοῦτον τὸν φόνον, ἐὰν ἡ διήγησις τοῦ Κτησίου ᾔτο ἐν γένει ἀξιόπιστος, θὰ ἐδυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν ὡς αὐτοκτονίαν, καθ' ὅσον ὁμοιάζει πρὸς τὸν κυρίως παρὰ δεσπότης τῆς Ἀνατολῆς (ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἀθηναίοις) συνηθέστατον τρόπον νὰ ἀναγκάζεται ὁ εἰς θάνατον καταδικασθεὶς νὰ εἶναι ὁ ἴδιος καὶ ἐκτελεστής τῆς ποινῆς, εἴτε διὰ μαχαίρας εἴτε μεταξίνης μηρίνου εἴτε καὶ δηλητηρίου. Ἀνάλογα εἶναι καὶ τὰ περὶ τοῦ Αἴσωνος ὑπὸ τοῦ Ἀπολλοδώρου λεγόμενα : «Περίας δὲ ἀπογνοὺς τὴν ὑποστροφὴν τῶν Ἀργοναυτῶν τὸν Αἴσωνα κτείνειν ἤθελεν· ὁ δὲ αἰτησάμενος ἑαυτὸν ἀνελεῖν θυσίαν ἐπιτελὼν ἄδεῶς τὸ τοῦ ταύρου αἷμα σπασάμενος ἀπέθανεν». Ὅτι δὲ τοιαύτην γνώμην εἶχον καὶ αἱ ἀρχαῖοι περὶ τοῦ πράγματος, δηλοῦται διὰ τῶν λέξεων τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ Νικάνδρου (εἰς στίχον 312) : «τινὲς ἀποκαρτεροῦντες πίνουσιν αὐτὸ καὶ τελευτῶσι».

Πολὺ μείζονος ὁμως σπουδαιότητος εἶναι τὸ ζήτημα, κατὰ πόσον αἱ διάφοροι παραδόσεις εἶναι βάσιμοι. Καὶ τὰς μὲν περὶ μυθικῶν προσώπων καὶ περὶ τοῦ Ἀννίβα δυνάμεθα εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς ν' ἀποκλείσωμεν τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεῦνης, καθ' ὅσον εἶναι ὅλως ἀστήρικτοι. Δικαιούμεθα δὲ καὶ ὡς πρὸς τὴν διήγησιν τοῦ Κτησίου περὶ τοῦ Σμέρδιος νὰ ἀμφιβάλλωμεν, διότι ὁ ἀνὴρ καίπερ ζήσας τοσαῦτα ἔτη ἐν Περσίᾳ κινδυνεύει νὰ εἶναι ὅλως ἀνάξιος πίστεως. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρωμεν ἐνταῦθα τὴν περὶ αὐτοῦ γνώμην εἰς ἣν κατέληξεν ὁ μετὰ μεγίστης ἐμβριθείας ἐσχάτως ἐξετάσας τὰ Ἀσσυριακὰ τοῦ Κτησίου Krumholz (ἐν Rhein. Museum τόμ. 52, 1897) : «Ὁ Κτησίας ψεύδεται περὶ τῶν πηγῶν αὐτοῦ καὶ τοῦ περιεχομένου τούτων, συμμιγνύει τὰ μάλιστα ἑτερογενῆ πράγματα, ἵνα κηλίσῃ τοὺς ἀναγνώστας, ἐλληνικὰς δὲ παραδόσεις συγχωνεύει ἄνευ ἑτέρου μετ' Ἀσσυριακῆς ἱστορίας καὶ πλάττει καὶ νέα πράγματα πρὸς στολισμὸν τῆς δῆθεν ἱστορίας του». Τὰ μάλᾳ ὑποπτον εἶναι καὶ τὸ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις κατὰ τὰ ἄλλα λεπτομερῶς διηγείται τὰ τοῦ Σμέρδιος, σιωπᾷ ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς θανατώσεως αὐτοῦ· αὐτὸς τε καὶ αἱ σφηνοειδεῖς ἐπιγραφαὶ βεβαιοῦσιν ὅτι ὁ θάνατος

τοῦ Σμέρδιος διετάχθη ὑπὸ τοῦ Καμβύσου, τὴν δὲ εἶδεν ὅτι συνέβη διὰ πόσεως ταυρείου αἵματος ἔχει μόνος ὁ Κτησίης. Καὶ προσπαθεῖ μὲν οὗτος πανταχοῦ τοῦ ἔργου αὐτοῦ νὰ χαρακτηρίσῃ τὸν Ἡρόδοτον ὡς ψεύστην, ἀλλ' αἱ νεώτεραι ἔρευναι ἀπέδειξαν εἰς πολλὰς περιπτώσεις ὅτι αὐτὸς μὲν ἐψεύδετο, ὁ δ' Ἡρόδοτος ἦτο εἰλικρινής. Ἄρα καὶ ἡ περὶ Σμέρδιος διήγησις ἀποδείκνυται λίαν ἀμφίβολος, ἅτε στηριζομένη μόνον ἐπὶ τῆς ὑπόπτου μαρτυρίας τοῦ Κτησίου, ὅστις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ ἐνταῦθα ἠθέλησε νὰ κοσμήσῃ τὴν διήγησιν διὰ περιέργου εἰδήσεως καὶ νὰ ἐπιδείξῃ πολυμαθίαν. Τοῦτο δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ εἰπώμεν περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ψαμμηνίτου. Ἀλλ' ὁ Ἡρόδοτος ὡς πρὸς τοῦτον ἴσως μόνην πηγὴν εἶχε τὰς διηγήσεις τῶν ἐν Αἰγύπτῳ Ἑλλήνων, οἵτινες περὶ πράγματος συμβάντος πρὸ 80 ἐτῶν δὲν ἦσαν πολὺ ἀξιόπιστοι μάρτυρες. Ἄν δὲ καθ' ὑπόθεσιν τὰ τοῦ θανάτου ἔμαθε παρὰ τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων, πάλιν δὲν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν πεποίθησιν ὅτι οὗτοι ἀληθῆ εἶπον καὶ ὅτι ὁ διερμηνεὺς μετέφρασε ταῦτα πιστῶς. Μᾶλλον δὲ κλίνομεν νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ παρὰ τοῖς Ἑλλησιν ἀπανταχοῦ διαδεδομέναι ιδέαι περὶ τῆς τοιαύτης αὐτοκτονίας τοῦ Θεμιστοκλέους ἐπέδρασαν καὶ ἐπὶ τὰς περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Ψαμμηνίτου, μετηνέχθησαν δὴλα δὴ οἱ περὶ τοῦ ἐνὸς μυστηριώδους θανάτου θρύλοι εἰς τὸν ἕτερον.

Τέλος ὡς πρὸς τὸν Θεμιστοκλέα πρέπει πρὸ παντὸς νὰ ἐξετάσωμεν ἂν ἐν γένει εἶναι πιθανόν ὅτι κῆτοκτόνησεν. Ἐὰν παρέχωμεν πίστιν εἰς τὴν παράδοσιν ἣν καὶ ὁ Θουκυδίδης ἀναγράφει: «λέγουσι δέ τινες καὶ ἐκούσιον φαρμάκῳ ἀποθανεῖν αὐτόν, ἀδύνατον νομίσαντα εἶναι ἐπιτελεῖσαι βασιλεῖ ἃ ὑπέσχετο», καὶ εἰς τὰς λεπτομερεστέρας πληροφορίας ἄλλων ὅτι αἱ ὑποσχέσεις αὗται ἐστρέφοντο περὶ τὴν ὑποδούλωσιν τῆς Ἑλλάδος, εὐρισκόμεθα πρὸ τοῦ ζητήματος, ἂν αἱ ὑποσχέσεις αὗται ἦσαν εἰλικρινεῖς ἢ οὐχί. Ἡθέλησε τῷ ὄντι ὁ Θεμιστοκλῆς νὰ προδώσῃ τὴν πατρίδα ἢ μόνον προσεποιεῖτο τοῦτο, ἵνα τύχῃ τῆς προστασίας τοῦ Πέρσου; Ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ἐζήτει ἐκδίκησιν διὰ τοὺς διωγμοὺς οὓς ὑπέστη ἐκ μέρους τῶν Ἑλλήνων, πεισθεὶς δ' ὅτι δι' οἷους δῆποτε λόγους ἢ ἐκδίκησις κατέστη ἀδύνατος, κῆτοκτόνησεν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι λογικόν. Ὁ ἐπιδιώκων τοιοῦτους σκοποὺς, ὁ πνέων μῖσος κατὰ τῶν ἀδικησάντων καὶ ζητῶν νὰ ἐκδικηθῇ, συνήθως δὲν αὐτοκτονεῖ ὅταν βλέπῃ δυσκολίαν, ἀλλὰ τὸναντίον θέλει νὰ ζήσῃ, ἵνα ἐπιτύχῃ καθ' οἷον δῆποτε τρόπον τῆς ἐκδικήσεως, ἐν ἀνάγκῃ δὲ ἀναμένει πολὺν χρόνον καιροσκοπῶν. Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς ἐζήσεν ἐν Μαγνησίᾳ τὸ πολὺ ἐξ ἔτη

(464—459), ἴσως δὲ καὶ πολὺ ὀλιγώτερον χρόνον. ἔαν αἱ παρ' Ἀριστοτέλει εἰδήσεις (ἐν Πολιτ. Ἀθην. 25) εἶναι βάσιμοι. Τί σημαίνουν ἐξ ἑτῆ διὰ τηλικούτου σχεδίου οἶον τὸ τῆς ὑποδουλώσεως τῆς Ἑλλάδος; Ἀλλὰ καὶ οὐδὲν ἀκούομεν περὶ παρασκευῶν ἢ ἐνεργειῶν τοῦ Θεμιστοκλέους τεινουσῶν πρὸς ταύτην. Τούναντίον ὅσα ἀναφέρουσιν οἱ συγγραφεῖς ἐμφαίνουν ὅτι αὐτὸς οὐδόλως ἐνήργει ἐναντίον τῆς Ἑλλάδος. Ὅθεν ἡ ὑπόθεσις αὕτη οὐδεμίαν ἔχει βάσιν. Ὑπολείπεται ἡ ἄλλη, καθ' ἣν ὁ Θεμιστοκλῆς προσεποιεῖτο μόνον ὅτι εἶχεν ἐν τῷ νῶ νὰ καταστήσῃ τὸν Πέρσῃν κύριον τῆς Ἑλλάδος. Τότε ἀνάγκη εἶναι νὰ πιστεύσωμεν ὅτι ὁ βασιλεὺς ἐπείεζεν αὐτὸν νὰ ἐκτελέσῃ τὰς ὑποσχέσεις, τοῦθ' ὅπερ καὶ λέγει ῥητῶς ὁ Πλούταρχος (Θεμιστ. 31, 3), ὅτι δὲ ὁ Θεμιστοκλῆς μὴ δυνάμενος ἀφ' ἐνός μὲν νὰ διαφύγῃ τὰς πιέσεις τοῦ δεσπότου, μὴ θέλων δὲ ἀφ' ἑτέρου νὰ πολεμήσῃ πρὸς τὴν πατρίδα αὐτοῦ, ἀπῆλθεν ἐκὼν τοῦ βίου. Ἀλλ' εἰς τὴν ὑπόθεσιν ταύτην ἀντιφάσκουσι κυρίως δύο τινά, τοῦτο μὲν ἡ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδου, τοῦτο δὲ ὁ χαρακτήρ τοῦ Θεμιστοκλέους καὶ ὅλος ὁ πρότερος βίος αὐτοῦ. Ὁ Θουκυδίδης δὲν γινώσκει οὐδὲν περὶ τοιούτων πιέσεων ἐκ μέρους τοῦ Πέρσου, ἔαν δὲ οἱ μεταγενέστεροι γράφωσι περὶ αὐτῶν, τοῦτο κατὰ πᾶσαν πιθανότητα δὲν βασίζεται ἐπὶ ἀκριβεστέρων ἐρευνῶν, ἀλλ' εἶναι ἀπλῆ εἰκασία, δι' ἣς προσεπάθουν νὰ καταστήσωσι πιστευτὴν τὴν περὶ τοῦ Θεμιστοκλέους φήμην. Ὁ δὲ Θεμιστοκλῆς οὐδόλως ἦτο ἄνθρωπος ὥστε νὰ φοβῆται τὰς ἀπειλάς τοῦ Πέρσου· αὐτός, ὅστις καταδιωκόμενος ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ὡς ἀγρίον θηρίον δὲν ἀπεκατέστησεν, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἐξόχου πνεύματός του πάσας τὰς δυσκολίας ἐξενίκησε καὶ ἐκ τῶν μεγίστων κινδύνων διέφυγεν, αὐτὸς οὗτος οὐδεμίαν θὰ ἐποιεῖτο ἀπόπειραν ν' ἀποτινάξῃ τὸν ὀχληρὸν δεσπότην, πρὸ πάντων δ' ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐν οἷς ὁ Κίμων νικηφόρως κατετρόπου τοὺς Πέρσας καὶ ἐξησφάλιζε μάλιστα ἐπὶ τινὰ ἔτη τὴν αὐτονομίαν τῶν ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ Ἑλληνίδων πόλεων; Τὸ τοιοῦτον εἶναι ἐντελῶς ἀπίθανον.

Ἐν τούτοις ἡδύνατό τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἴσως ἄλλοι λόγοι ὑπῆρξαν αἷτιοι τῆς αὐτοκτονίας. Τίνες ὁμῶς ἦσαν οὗτοι;

Βεβαίως οὐχὶ οἱ συνήθεις. Διότι ὁ Θεμιστοκλῆς ἦτο ἀληθὴς τύραννος ἢ δεσπότης τῆς Μαγνησίας, ὡς ἀποδείκνυται ὑπὸ τῶν νομισμάτων ἅτινα ἔκοπτε καὶ ὧν παραθέτομεν εἰκόνα· τὰ εἰσοδήματα τῆς πόλεως, ἅπερ

ὑπελογίζοντο εἰς 50 τάλαντα κατ' ἔτος, ἀνῆκον αὐτῷ· περιεστοιχίζετο ὑπὸ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ· ἐτιμᾶτο μεγάλως ὑπὸ τῶν Μαγνήτων, ὥς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ λαμπροῦ μνημείου ὅπερ αὐτῷ ἱδρυσαν. Ποῦ εἶναι λοιπὸν οἱ λόγοι αὐτοκτονίας; Ἡμεῖς τουλάχιστον οὐδένα βλέπομεν.

Ἄλλ' ἔστω· παραδεχθῶμεν πρὸς στιγμὴν ὅτι ηὐτοκτόνησε. Λέγουσι, διὰ ταυρείου αἵματος. Ἄλλ' εἶναι τοῦτο δηλητηριῶδες, ὥστε νὰ δυνηθῇ τις ν' αὐτοκτονήσῃ πίνων αὐτό; Ἴδου τὸ ζήτημα εἰς ὃ ἀναγκάίως καταλήγομεν. Ὅτι οἱ ἀρχαῖοι εἶχον ὄντως τὴν γνώμην ταύτην, διδάσκουσιν ἡμᾶς ἤδη αἱ παραδόσεις ὥς ἀπηριθμήσαμεν ἄνωτέρω. Προσέρχονται δὲ εἰς ταύτας καὶ αἱ μαρτυρίαι τῶν ἀρχαίων ἰατρῶν, αἵτινες ἀναγόνται μέχρι τῶν μέσων τῆς Δ' π. Χ. ἑκατονταετηρίδος. Ὁ πρῶτος περιγράφας τὰ συμπτώματα τῆς τοιαύτης δηλητηριάσεως εἶναι κατὰ τὸν σχολιαστὴν τοῦ Νικάνδρου (εἰς Ἀλεξίφαρμ. στ. 312) ὁ Πραξαγόρας, ὁ διάσημος Κῶρος ἰατρός: «τὸ ταύρειον αἷμα φησι Πραξαγόρας πινόμενον πήγνυσθαι ἐν τῷ στήθει καὶ θρομβοῦσθαι, ἔπειτα συνεχόμενον τῶν πνοῶν (ἴσως διορθωτέον «συνεχομένων» τῶν πνοῶν τ. ἔ. ἐμφρασσομένων τῶν ἀναπνευστικῶν ὁδῶν) θνήσκειν ποιεῖ». Οἱ μεταγενέστεροι οὐδὲν κύριον σύμπτωμα προσέθηκαν εἰς τὴν περιγραφὴν ταύτην τῆς δράσεως τοῦ αἵματος, πάντες δὲ νομίζουσιν ὅτι ἡ δηλητηρίασις ὀφείλεται εἰς τὴν ταχεῖαν πῆξιν καὶ ἀπόφραξιν τῶν ἀναπνευστικῶν ὁδῶν, εἰς πνιγμὸν δηλονότι. Φαίνεται δ' ὅτι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀπέβλεπεν εἰς τὴν τοιαύτην δηλητηρίασιν γράφων (Περὶ τὰ ζῷα ἰστ. Γ', 19): «τάχιστα δὲ πήγνυται τὸ τοῦ ταύρου αἷμα πάντων». Μόνον παρὰ Πλινίῳ (28, 9, 41) λέγεται ῥητῶς ὅτι τὸ «πρόσφατον» (*recens*) ταύρειον αἷμα εἶναι δηλητηριῶδες, ἀλλὰ τὴν γνώμην ταύτην εἶχον κατὰ πᾶσαν πιθανότητα καὶ οἱ προγενέστεροι ἰατροὶ καὶ φυσιοδίφαι, διότι λέγουσιν ὅτι ἡ πῆξις γίνεται ἐντὸς τοῦ σώματος, ἐπειδὴ δ' ἐπέρχεται αὕτη τάχιστα, καὶ ἡ πόσις πρέπει νὰ ὑποτεθῇ γινομένη ἀμέσως μετὰ τὴν σφαγὴν τοῦ ζῴου.

Ὅσα ὁμῶς καὶ ἂν ἔγραψαν οἱ ἀρχαῖοι ἰατροὶ περὶ τοῦ ταυρείου αἵματος καὶ τῆς ἐνεργείας αὐτοῦ, δὲν εἶναι ἱκανὰ νὰ πείσωσιν ἡμᾶς, τοῦναντίον δὲ πρέπει νὰ θεωρῶμεν αὐτὰ ἀποκυήματα τῆς φαντασίας. Ὁ κ. Roscher, ὅστις ἐδημοσίευσεν ἐν τοῖς *Jahrb. f. klass. Phil.* τ. 29 (1883) ἀξιόλογον διατριβὴν περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, ἐζήτησεν ὥς πρὸς τοῦτο τὴν γνώμην τοῦ διασήμου φυσιολόγου Ludwig, ἣν παραθέτομεν ἐνταῦθα ἐν περιλήψει: «Δυνάμεθα μετὰ πλήρους βεβαιό-

τητος νὰ εἰπώμεν ὅτι αἷμα ταύρου πεπηγὸς εἶναι τροφή ὅλως ἀβλαβής· ἵνα δὲ κρίνωμεν περὶ μὴ πεπηγὸς, ἔπρεπε μὲν νὰ πειραματισθῶμεν ἐν σφαγείῳ, ἀλλὰ μετὰ πιθανότητος σχεδὸν ἴσης πρὸς βεβαιότητα δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι τὸ πρόσφατον ταύρειον αἷμα πινόμενον μᾶλλον θὰ ὠφέλει τὸν ἄνθρωπον ἢ θὰ ἐβλάπτεν». Εἰς ταῦτα ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ προσθέσωμεν ὅτι μετὰ τοῦ αὐτοῦ κύρους μεθ' οὗ ἡ δρᾶσις ἄλλων οὔσιων ἐπὶ τοὺς κύνας λαμβάνεται ὡς βάσις ἵνα κριθῇ ἡ ἐπὶ τοὺς ἄνθρωπους δρᾶσις αὐτῶν, ἡ ἀπληστία μεθ' ἧς οἱ κύνες λείχουσι τὸ αἷμα νεοσφαγῶν ταύρων ἄνευ βλάβης, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς κριτήριον διὰ τὸ ἀβλαβές τοῦ αἵματος τούτου καὶ παρ' ἀνθρώποις. Ἐὰν δὲ ἐξετάσωμεν μετὰ προσοχῆς τὰ συμπτώματα τῆς δῆθεν δηλητηριάσεως, οἷα εἶναι κατὰ τοὺς ἀρχαίους ἰατρούς, παρατηροῦμεν ὅτι περιέχουσιν ἀντίφασιν ἐν ἑαυτοῖς, ἀποδεικνύουσιν ὅτι οὐδέποτε ἐμελετήθησαν ὑπ' αὐτῶν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ σώματος δηλητηριασθέντος τινός· τὸ αἷμα καταποθὲν εἰσέρχεται εἰς τὸν φάρυγγα καὶ τὸν στόμαχον, πῶς λοιπὸν δύναται ν' ἀποφράξῃ τὰς ἀναπνευστικὰς ὁδοὺς τὰς χωριζομένας ἀπ' ἐκείνων; Αἱ δῆθεν δηλητηριάσεις ἀναφέρονται εἰς αὐτοκτονίας, εἰς ἃς συνήθως, ὡς λέγει ὁ κ. Roscher μετὰ λεπτῆς εἰρωνείας, δὲν προσκαλοῦνται ἰατροί. Οὗτοι ἄρα οὐδὲν δεδομένον εἶχον ἐφ' οὗ θὰ ἠδύναντο νὰ στηριχθῶσι, διὰ τοῦτο δὲ μὴ ἄγνοοῦντες τὸ εἰς πάντα τὰ εἶδη αἵματος κοινὸν τῆς ταχείας πῆξεως ἐνόμιζον, οὐχὶ δὲ ἐγίνωσκον, ὅτι ὁ ὑπὸ τοῦ λαοῦ ἀποδιδόμενος εἰς τὴν πόσιν τοῦ ταυρείου αἵματος θάνατος ὀφείλεται εἰς τὴν πῆξιν ταύτην, διότι δὲν ἠδύναντο κατ' ἄλλον τρόπον νὰ ἐρμηνεύσωσι τὴν καὶ ὑπ' αὐτῶν τῶν ἰδίων πιστευομένην θανατηφόρον ἐνέργειαν τοῦ αἵματος.

Ὅμοιως ὅλως αὐθαίρετους προλήψεις τῶν ἀρχαίων κατέχομεν πολ-
λὰς, ἀναφέρομεν δ' ἐνταῦθα μόνον δύο. Ἡ σκλαμάνδρα κατὰ τὸν Διοσκορίδην καὶ τὸν Νίκανδρον ἔχει δύναμιν σκηπτικὴν, ἐλκωτικὴν, θερμαντικὴν κ.λ., ληφθεῖσα δ' ἐσω φέρει φλεγμονὴν γλώσσης, διανοίας βλάβην, τρέμον μελῶν μετὰ τινος φρίκης ἢ νάρκης καὶ ἐκλύσεως· κατὰ δὲ τὸ σῶμα γεννῶνται κυκλοτερεῖς πελιδναὶ κηλίδες καὶ οἱ λαβόντες αἴρπουσι τετράποδες ὡς τὰ βρέφη». Ἡ πρόληψις αὕτη περὶ σαύρας σφί-
ται καὶ νῦν ἐτι παρὰ τῷ ἐλληνικῷ λαῷ, ὡς δηλοῦται διὰ τῆς παροιμίας:

Ἄν σε φάη τὰ κονάκι,
τὸ τσαπὶ καὶ τὸ φτυράκι.

ἣν εὐρίσκουμεν ἐν τῇ νεωστὶ ἐκδοθείσῃ καλλίστῃ συλλογῇ τοῦ κ. Ν. Γ. Πολίτου (τόμ. Α' σ. 389). Οὗτος ἐρμηνεύει αὐτὴν ὡς ἐξῆς: «Τὰ δῆγματα

τῆς σαύρας. ἥτις κοινῶς λέγεται ἀκονάκι (*Gongylus ocelatus Forskel*) θεωροῦνται θανατηφόρα κακῶς, διότι ἡ σαύρα αὕτη δὲν εἶναι ἰοβόλος· ὅθεν ὁ δηχθεὶς οὐδεμίαν ἐλπίδα σωτηρίας ἔχει, κατὰ τὴν παροιμίαν, καὶ χρειάζεται ἀξίνην καὶ πτυάριον διὰ νὰ ταφῇ». Τί δὲ λέγει ὁ Νίκανδρος περὶ τοῦ φρύνου καὶ τοῦ ἀφώνου ἐλείου βατράχου; Οὗτοι ληφθέντες ἐπιφέρουσιν αἰδήματα τοῦ σώματος μετ' ὠχρότητος ἐπιτεταμένης, δύσπνοιαν καὶ δυσωδίαν ἀπὸ τοῦ στόματος, οἷς παρέπεται λυγμός, νάρκη, ἐνίοτε δὲ καὶ ἄλλα τερατώδη, ἅπερ ἄς ἀναζητήσῃ ὁ τὰ τοιαῦτα ἀγαπῶν ἐν τοῖς Ἀλεξιφαρμάκοις αὐτοῦ, τέλος δ' ἐπιφέρουσι καὶ στείρωσιν παρ' ἀνδράσι τε καὶ γυναιξί. Νομίζομεν ὅτι ταῦτα ἀρκοῦσιν ἵνα πᾶς τις ἐννοήσῃ, ὅποσιν πίστιν πρέπει νὰ παρέχωμεν εἰς τὰ περὶ δηλητηρίων ὑπὸ τῶν ἀρχαίων παραδοθέντα.

Ἄλλ' ἐὰν τὸ πρόσφατον αἷμα τοῦ ταύρου δὲν εἶναι δηλητηριῶδες, πῶς ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ τοιαύτη παράδοσις; Εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην διάφοροι ἤδη ἀπαντήσεις ἐδόθησαν. Καὶ τὴν μὲν πρώτην ἐξήνεγκεν ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Roscher, λέγων «ὅτι αἰτία τῆς παραδόσεως ἦσαν σποραδικαὶ δηλητηριάσεις δι' αἵματος ταύρων πασχόντων ἀνθρακᾷ. Ἡ τοιαύτη ὑπόθεσις ἔχει τοῦτο τὸ κακὸν ὅτι εἶναι αὐτὸ τοῦτο ἀπλῆ ὑπόθεσις ἐπὶ οὐδενὸς διδομένου, ἐπὶ οὐδεμιᾷ βάσει στήριζομένη. Λογικωτέρᾳ πῶς καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως μᾶλλον ἀρέσκουσα εἶναι ἡ τοῦ Γερμανοῦ ἱατροῦ κ. von Oefele, ἣν οὗτος ἐδημοσίευσεν τῷ 1898 ἐν τῷ περιοδικῷ Pharmaceut. Post τῆς Βιέννης. Ἐν αἰγυπτιακῷ παπύρῳ ὑπάρχει κατάλογος μυστικῶν ὀνομάτων διαφόρων οὐσιῶν φαρμακευτικῶν, ἐν ᾧ ἀπέναντι τῶν ὀνομάτων τούτων σημειοῦνται τὰ ἀληθῆ καὶ τοῖς πᾶσι γνωστὰ ὀνόματα. Μεταξὺ τούτων λοιπὸν τίθεται τὸ μυστικὸν ὄνομα «γόνος ταύρου» ἴσον πρὸς τὸ κοινὸν ὄνομα «ὦν κανθάρου». Ἄρα, συμπεραίνει ὁ κ. von Oefele, γόνος (ἤτοι αἷμα) ταύρου σημαίνει «ἐκχύλισμα κανθαρίδος». Οἱ διὰ ταυρείου αἵματος δηλητηριασθέντες ἀπέθαναν κατ' αὐτὸν τῇ ἀληθείᾳ διὰ κατασκευάσματος ἐκ κανθαρίδων· καὶ ἐφευρέται μὲν τοῦ μυστικοῦ ὀνόματος ὑπῆρξαν οἱ Αἰγύπτιοι, οἱ δὲ Ἕλληνες παρέλαβον αὐτὸ παρὰ τούτων, ἀλλ' ἐν τοῖς ὕστερον δὲν ἐγίνωσκον πλέον τὴν ἀληθῆ σημασίαν αὐτοῦ. Κατὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἀντεπεξῆλθεν ὁ ἡμέτερος κ. Α. Δαμβέργης ἐν τῷ αὐτῷ περιοδικῷ (1899). Τὸ κοινὸν καὶ τοῖς πᾶσι ἐν Αἰγύπτῳ καταληπτὸν ὄνομα «ὦν κανθάρου» δὲν δύναται νὰ σημαίνῃ κατασκευάσμα ἐκ κανθαρίδων, διότι ἄλλο κᾶνθαρος καὶ ἄλλο κανθαρίς. Καὶ κᾶνθαρος μὲν εἶναι ὁ περίφημος σκαρα-

βαῖος τῶν Αἰγυπτίων, ὅστις κατ' ἐξοχὴν «κάνθαρος» καλεῖται. Οὗτος θέτει τὸ ὦν αὐτοῦ εἰς κόπρον καὶ κυλίνει τὸ πᾶν κατὰ τρόπον ὥστε νὰ σχηματισθῇ ἀρκούντως μεγάλη σφαῖρα, ἐξ ἧς εἴτα ἐκκολάπτεται τὸ νεογνόν· καὶ παρ' ἡμῶν ὑπάρχει εἶδος τι τοῦ κανθάρου τούτου κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον περιποιούμενος καὶ κυλίων τὴν σφαῖραν, τὸ «ὦν» αὐτοῦ. Κανθαρίς δὲ εἶναι τὸ γνωστὸν ἔντομον, ἡ ἰσπανικὴ μυῖα, ἐξ ἧς κατασκευάζεται μεταξὺ ἄλλων τὸ ἄλειμμα τῶν ἐκδορίων. Ἄρα τὰ ὀνόματα κάνθαρος καὶ κανθαρίς δὲν δύνανται νὰ τεθῶσιν ἐναλλάξ κατὰ βούλησιν· οἱ δὲ Αἰγύπτιοι ὑπὸ τὸ ὄνομα «ὦν κανθάρου» ἐξ ἀνάγκης οὐδὲν ἄλλο ἐνόουν ἢ τὴν μεγάλην σφαῖραν ἣν κυλίνει ὁ κάνθαρος, τὴν λεγομένην οὕτως ἀπὸ τοῦ σχήματος, διότι τὸ πάλαι ἐπιστεύετο ὅτι οἱ κάνθαροι ἐτικτον οὐχὶ ὦα, ἀλλ' εὐθὺς κάμπας (σκώληκας). Ἐὰν δὲ ἀφ' ἐτέρου λάβωμεν ὑπ' ὄψιν ὅτι ἤδη αἱ πρῶται παρ' Ἑλλήσι γνωσταὶ εἰδήσεις περὶ τῆς προκειμένης δηλητηριάσεως καὶ πρὸ πάντων αἱ μαρτυρίαι τῶν ἱατρῶν ἀπὸ τοῦ Δ' π. Χ. αἰῶνος ἀποδεικνύουσιν ὅτι τὰ ὑποτιθέμενα συμπτώματα αὐτῆς εἶναι ὅλως διάφορα τῶν τῆς διὰ κανθαρίδων δηλητηριάσεως, πρέπει νὰ ἀπορρίψωμεν ἄδιστακτως ὡς ἀστήρικτον καὶ τὸ δεύτερον μέρος τῆς ὑποθέσεως τοῦ von Oefele ὅτι οἱ Ἕλληνες παρέλαβόν ποτε παρὰ τῶν Αἰγυπτίων τὸ μυστικὸν ὄνομα ὑφ' ὃ ἐκρύπτετο ἐκχύλισμα κανθαρίδων, ἐλησμόνησαν δ' ἐν τοῖς ὕστερον τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ σημασίαν.

Ἐκ τῶν τελευταίων τούτων παρατηρήσεων ἐξάγεται καὶ τὸ γενικώτερον συμπέρασμα ὅτι οὐδεμία ἐν γένει οὐσία δηλητηριώδης εἶναι δυνατόν νὰ ἐκρύπτετο ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ταυρείου αἵματος. Πρέπει λοιπὸν νὰ ζητηθῇ ἡ λύσις δι' ἄλλης ὁδοῦ. Ὁ Πausanias (Ζ', 25, 30) διηγείται ὅτι ἐν ταῖς ἀχαϊκαῖς Αἰγαῖς ἡ ἱέρεια τῆς Γῆς ἐδοκιμάζετο διὰ ταυρείου αἵματος· ὀρκιζομένη ὅτι ἦτο παρθένος ἢ μόνον ἐνὶ ἀνδρὶ συνέζησεν ἔπινε τὸ αἶμα, καὶ ἂν μὲν ἡλλήθει, τοῦτο δὲν ἐβλάπτεν αὐτήν, εἰ δ' ἄλλως ἀμέσως ἀπέθνησκεν. Ἡ δοκιμασία αὕτη εἶναι εἶδος «θεοδικίας»· ἐπικαλεῖται δὴλα δὴ ὁ δοκιμαζόμενος τὴν κρίσιν τῶν θεῶν (ὅπως ἐν τῷ χριστιανικῷ μεσαίῳ τοῦ μόνου Θεοῦ), ἵνα δηλωθῇ διὰ θείας ἐνεργείας ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ δίκαιον. Στήριζόμενοι ἐπὶ τῆς εἰδήσεως ταύτης τοῦ Pausanias περὶ χρήσεως τοῦ ταυρείου αἵματος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα παλαιότητος, εἵχομεν ἄλλοτε ὑποπευθῇ ὅτι καὶ εἰς τὰς παραδεδομένας δηλητηριάσεις διὰ τοῦ αἵματος τούτου πρόκειται περὶ «θεοδικίας». Βλέπομεν δὲ νῦν ὅτι καὶ ὁ προῶρος διὰ τὴν ἐπιστήμην ἀποθανὼν F. Dümmler ἐν προγράμμῳ τοῦ ἐν Βασιλεῖα πανεπιστημίου ἐπιγραφομένου «Delphica» (1894)

ἐξετάσας τὸ προκείμενον ζήτημα εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα κατέληξεν. Ὁ ἀρχαιολόγος οὗτος ὀρθότατα τὸν ὅρκον ἐν τῇ ἀρχικῇ σημασίᾳ αὐτοῦ ἐκλαμβάνει ὡς θεοδικίαν, τὰ δὲ διάφορα ὑγρά ὧν ἐν ταῖς ὀρκωμοσίαις ἐγίνετο χρήσις, ὡς σύμβολα τῆς καταστροφῆς, ἥτις ἐπίκειται τῇ ἐπιορκίᾳ. Ἡ ἐκχυσίς (σπονδὴ) τοῦ οἴνου ('Ιλ. Γ', 103 κέ.) ἢ τοῦ αἵματος σημαίνει διὰ τὸν ὀμνύοντα ὅτι θέλει νὰ ἐκχυθῇ οὕτω καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἂν ἐπιορκῇ. Τοιαύτην σημασίαν ἔχει κατὰ τὸν Dümmler καὶ ἡ σφαγὴ ταύρου ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Δημαράτου, ἣν διηγείται ὁ Ἡρόδοτος (Σ', 67). Ὁ Δημάρατος θέλων νὰ μάθῃ ἀσφαλῶς ἂν εἶναι γνήσιος υἱὸς τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, θύει τῷ Διὶ Ἑρκείῳ ταῦρον, βαλὼν δὲ τὰ σπλάγχνα τούτου εἰς τὰς χεῖρας τῆς μητρὸς αὐτοῦ ἀπαιτεῖ παρὰ ταύτης νὰ βεβαιώσῃ ἐνόρκως τὴν ἀλήθειαν. Ἐνταῦθα ἡ ἀπλῆ ἐπίφαισις τοῦ θύματος ἀντικατέστησε τὴν πρότερον συνήθη πόσιν τοῦ αἵματος. Ἐπειδὴ δ' εἰς τοιαύτας ὀρκωμοσίας, συμπεραίνει ὁ Dümmler, συνήθως ἐθύοντο ταῦροι, ἀνεπτύχθη εἴτα ἡ ἰδέα ὅτι αὐτὸ τὸ κατ' ἀρχὰς συμβολικὴν μόνον σημασίαν ἔχον αἷμα τοῦ ταύρου εἶναι δηλητηριῶδες. Οἱ θεοὶ ἐτιμῶρουν τοὺς ἐπιόρκους, τοὺς ἐπὶ σκοπῷ ἀπάτης πίνοντας ἢ ἐκχέοντας τὸ αἷμα καὶ καταρωμένους οὕτως ἑαυτῶν· ἐκείνο δὲ ὅπερ ἐχρησίμευε μόνον ὡς σύμβολον ἵνα ὑποδείξῃ τὴν ἐπικειμένην καταστροφήν, ὀλίγον κατ' ὀλίγον ἐθεωρεῖτο ὡς ἔχον ἐν ἑαυτῷ τὴν καταστρεπτικὴν δύναμιν.

Ὅσον πειστικὴ καὶ ἂν φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ ἐρμηνεία αὕτη, ἐξεταζομένη μετὰ προσοχῆς ἀπόλλυσι πολλὰ τῆς πειστικότητος. Διότι μία προϋπόθεσις σπουδαία, ἐφ' ἧς κυρίως στηρίζεται, εἶναι ἐσφαλμένη· εἰς τὰς ὀρκωμοσίας δὲν ἐθύοντο συνήθως ταῦροι, ἀλλὰ καὶ κάπροι καὶ κριοὶ κἄ. (πρβ. Stengel, Gr. Kultusaltert.² σ. 121 κέ.). Διατί λοιπὸν ἀκριβῶς τὸ αἷμα τοῦ ταύρου καὶ μόνον τοῦτο, οὐχὶ δὲ τὸ τοῦ κάπρου ἢ ἄλλων θυομένων ζώων, προσέλαβεν ἐν ταῖς παραστάσεσι τοῦ λαοῦ τὴν ιδιότητα τοῦ δηλητηρίου; Ὅθεν νομίζομεν πιθανώτερον ὅτι πρώτη ἀρχὴ τῆς προλήψεως εἶναι γενικώτεραι παραστάσεις, αἵτινες καὶ ἐν ἄλλαις ἐκδηλώσεσι τοῦ θρησκευτικοῦ τῶν Ἑλλήνων βίου ὑποφώσκουσι. Δὲν ἀρνούμεθα ὁμῶς παντάπασιν ὅτι εἰς τὴν γέννησιν τῆς προλήψεως συνετέλεσαν καὶ τὰ τῶν ὀρκῶν ἢ θεοδικιῶν. Ἰδοὺ πῶς ἡδύνατο νὰ ὑπάρχῃ σχέσις μεταξὺ αὐτῶν.

Ὁ ὀμνύων ἐπεκαλεῖτο καθ' ἑαυτοῦ τὴν φοβερωτάτην καταστροφήν ἂν ἤθελεν ἐπιορκήσῃ. Τὴν καταστροφήν ταύτην, ὡς τιμωρίαν τῆς ψευδορκίας, ἐνόμιζον οἱ Ἕλληνες ὅτι ἐξετέλουν οἱ θεοὶ τοῦ Ἄδου καὶ κατ' ἐξο-

χὴν αἱ Ἐρινύες, αἱ δ' ὑπὸ γαῖαν ἀνθρώπους τίνονται, ὅτις κ' ἐπίσκειν ὁμόσση» (Ιλ. Τ', 259 - 260). Ἡ τοιαύτη ἰδέα ὑπόκειται καὶ τῷ ὄρκῳ τῶν θεῶν, διότι ἡ Στύξ εἰς ἣν ὁμνύουσι παρ' Ὀμήρῳ, εἶναι ποταμὸς τοῦ Ἄδου. Ἐν γένει δὲ δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν ὅτι οὐδὲν ἐμποιεῖ τῷ Ἑλληνι μείζονα φόβον ἢ ὁ Ἄδης. Ἐὰν νῦν ζητήσωμεν, ὅποιον τῶν ἐν ταῖς ἐλληνικαῖς χώραις διατιωμένων ζώων ἡδύνατο κάλλιστα ἔνεκα τοῦ φόβου ὃν ἐμπνέει νὰ χρησιμεύσῃ ὡς προσωποποίησης τοῦ Ἄδου, οὐδὲν ἄλλο κατὰ τὴν ἡμετέραν γνώμην θὰ εὑρωμεν πρὸς τοῦτο καταλλήλοτερον τοῦ ταύρου, τ. ἔ. τοῦ ζῶντος ἐν ἐλευθερίᾳ, ὡς καὶ σήμερον ἔτι εἰς τινὰ μέρη τῆς Θεσσαλίας καὶ Ἀκαρνανίας. Τὸ φοβερόν τοῦ ζώου τούτου, ὅταν ἐξωργισμένον ἐτοιμάζεται νὰ ὀρμήσῃ κατὰ τοῦ ἐχθροῦ, φλόγας οὕτως εἰπεῖν ἐκπέμπον ἐκ τῶν μεγάλων αἵματηρῶν ὀφθαλμῶν, κλίνειν πρὸς τὰ κάτω τὴν τεραστίαν κεφαλὴν μετὰ τῶν τρομερῶν κεράτων, κροῖον τὸ ἔδαφος διὰ τῶν ποδῶν καὶ μαστιγοῦν διὰ τῆς οὐρᾶς τὰ πλευρά, οὐδεὶς δύναται ν' ἀρνηθῇ ὅστις ποτὲ εὑρέθη ἐνώπιον αὐτοῦ. Καὶ πράγματι ὁ ταῦρος ἀντιπροσωπεύει τὸν Ἄδην παρὰ τοῖς Ὀρφικοῖς ὁ Διόνυσος-Ἄδης τούτων, ὁ ἄναξ τῶν ψυχῶν καὶ τοῦ κάτω κόσμου, ἐν ταῖς μυστηρίοις αὐτῶν παριστάνετο ὑπὸ μορφήν ταύρου. Τὸ τοιοῦτον δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀπλὴ σύμπτωσης, ἀλλ' ὀρεῖλεται κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἰς τὸν φόβον ὃν ἐμποιοῦσιν ἀμφοτέρω, ὅ τε Ἄδης καὶ ὁ ταῦρος. Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἡ δοκιμασία τῆς ἱερείας τῆς Γῆς παρὰ Πausanias ἐπιρρωνύει τὴν γνώμην ταύτην, διότι ἡ Γῆ εἶναι ἐπίσης θεὰ τοῦ κάτω κόσμου. Ἄν ἐγινώσκωμεν ἀσφαλῶς ὅτι τὰ διδάγματα τῶν Ὀρφικῶν εἶναι πανάρχαια ἐλληνικά, ὡς θέλουσι νεώτεροί τινες ἀρχαιολόγοι, δὲν θὰ ἦτο ἴσως πολὺ τολμηρὸν νὰ εἰπώμεν ἀπλῶς ὅτι αἱ παραστάσεις αὗται τοῦ Ἄδου ὡς ταύρου παρὰ τοῖς Ὀρφικοῖς ἐγέννησαν τὴν περὶ τοῦ ταυρείου αἵματος πρόληψιν: αὐτὸ τὸ αἷμα πίνων παραδίδει ἑαυτὸν τῷ Ἄδῃ. Δυστυχῶς ὅμως τὰ τῶν Ὀρφικῶν δὲν εἶναι ἀκόμῃ ἱκανῶς ἐξηκριβωμένα, διὸ καὶ μόνον ὡς ἀπλὴν εἰκασίαν λέγομεν ὅτι ἴσως ὑπάρχει σχέσις τις.

Ἀλλὰ καὶ ἐὰν τυχὸν δὲν ἀληθεύῃ τοῦτο, ἐκ μόνου τοῦ γεγονότος ὅτι ὁ ταῦρος εἶναι τὸ μᾶλλον ἐπικίνδυνον ζῶον τῶν ἐλληνικῶν χωρῶν, ἡδύνατο νὰ πηγᾷσῃ ἡ περὶ τοῦ αἵματος αὐτοῦ πρόληψις. Ὁ λαὸς μὴ ἐξετάζων ἀκριβῶς τὰ πράγματα ὁδηγεῖται εἰς τὰς πρόλήψεις αὐτοῦ ὑπὸ τῶν συναισθημάτων ἅπερ δημιουργεῖ αὐτῷ τὸ διὰ τῶν αἰσθήσεων καταλαμβάνόμενον. Εἶδομεν ἄνωτέρω τὰς περὶ σαλαμάνδρας καὶ οὐρόνους

προλήψεις. "Όσα οί ἀρχαῖοι φησὶ διδοῦναι περὶ τῆς δῆθεν δηλητηριάσεως δι' αὐτῶν ἀναγράφουσι, πείθουσιν ἡμᾶς ὅτι κατὰ τὴν γέννησιν τῶν προλήψεων τὸ μᾶλλον δρῶν στοιχεῖον εἶναι ὁ φόβος. Χαρακτηριστικὸν ὡς πρὸς τοῦτο εἶναι καὶ τὸ ὅτι ιδιότητες τοῦ ζώου μεταφέρονται εἰς τὸν δι' αὐτοῦ δηλητηριασθέντα, ὡς π. χ. αἱ κηλίδες τῆς σαλαμάνδρας, ἡ ὠχρότης καὶ ἡ δυσωδία τοῦ φρύνου, καὶ ἄλλαι, ἃς δὲν δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ διεξέλθωμεν. "Ότι δὲ τὸ αἷμα τοῦ ταύρου, τοῦ φοβεροῦ τούτου ζώου, ἡδύνατο εὐκόλως νὰ θεωρηθῇ ὡς θανατηφόρον ἐξ ἴσου ὡς τὸ ζῶον αὐτό, τοῦτο διδάσκει ἡμᾶς ἡ περὶ τοῦ αἵματος τῆς φρύνης πρόληψις ἣν ἀναγράφει ὁ Αἰλιανὸς (Περὶ ζῴων ΙΖ', 12): «Γένος τι φρύνης ἀκούω καὶ πιεῖν δεινὸν καὶ πικρὸν ἰδεῖν· πιεῖν μὲν, εἴ τις αὐτὴν συντρίψας εἴτα μέντοι τὸ αἷμα δοίη τῷ πιεῖν, κατ' ἐπιβουλὴν ἐμβαλὼν εἴτε ἐς οἶνον εἴτε ἐς ἄλλα πόματα» κτλ. Ἐν γένει δὲ παρατηροῦμεν ὅτι ἄνθρωπος ὅπως δῆποτε πεπολιτισμένος ἀποστρέφεται τὸ αἷμα, καὶ δὴ πρὸ πάντων τὸ ἐκ τοῦ τραχήλου σφαγέντος ζώου ἐκρέον. Τίς ἐγεύσατό ποτε τοιούτου αἵματος; Ἄν δὲν εἶχεν οὕτως, θὰ ὑπῆρχεν ἀνάγκη νὰ ἐπανέλθωμεν σήμερον, μετὰ παρέλευσιν χιλιάδων ἐτῶν, εἰς τὸ ζήτημα; Παρὰ δὲ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἔτι εὐλογωτέρα ἦτο ἡ κατὰ τοῦ αἵματος ἀποστροφή, διότι ἐθεώρουν αὐτὸ ψυχὴν τοῦ ζώου καὶ προσέφερον αὐτὸ κυρίως εἰς τοὺς ἀποθανόντας καὶ τοὺς χθονίους θεούς.

Εἶναι δὲ ἄξιον παρατηρήσεως ὅτι καὶ τὴν σήμερον ἔτι ὑπάρχουσι παρ' ἡμῖν προλήψεις περὶ τοῦ ταύρου, αἵτινες κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀνάγονται εἰς τὴν ἀρχαιότητα. Ἐν μὲν ταῖς ἐπαρχίαις ἐν γένει δὲν συνειθίζουσι νὰ τρώωσι βόειον κρέας, διότι θεωρεῖται ὡς «ξεινόν» ἢ ἄλλως βλαβερόν. Ἐν Θεσσαλίᾳ δέ, ὡς ἐβεβαίωσεν ἡμᾶς φίλος γινώσκων τὰ τοιαῦτα ἀκριβῶς, ὅτι κατελήφθη ἡ χώρα ὑπὸ τοῦ ἐλληνικοῦ στρατοῦ, ἐσταυροκοποῦντο οἱ ἄνθρωποι βλέποντες τοὺς στρατιώτας νὰ τρώωσιν ἀρόβως τὸ κρέας τοῦτο. Παραπλήσια ἐμάθομεν καὶ περὶ Αἰτωλίας. "Ότι δὲ πρόκειται ἐνταῦθα περὶ ἀληθοῦς δεισιδαιμονίας, πρέπει νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ ὅτι εἰς τινὰ μέρη ἀπομακρύνουσιν ἀμέσως τοῦ οἴκου νεογέννητον ταῦρον, ἵνα μὴ φέρῃ βλάβην εἰς τοὺς κατοίκους. Ὑπάρχει ὁμοίως παρὰ τῷ λαῷ καὶ ἰδίᾳ τοῖς νησιώταις τοῦ Αἰγαίου καὶ ἑτέρα γνώμη, ὅτι δηλαδὴ δὲν τρώγεται τὸ κρέας ἐξ εὐγνώμονος ἀναμνήσεως τοῦ ὅτι ὁ βοῦς ἦτο ἐξ ἀρχῆς ὁ πιστὸς σύντροφος τοῦ γεωργοῦ¹.

¹ Ἴσως εἰς διαφώτισιν τῶν ζητημάτων τούτων δύναται νὰ συντελέσῃ ἡ

Συμπεραίνοντες λέγομεν ὅτι ὁ φόβος, ὃν ἐμποιεῖ ὁ ταῦρος, ἐγέννησε διαφόρους παραστάσεις ὅς βλέπομεν ἐκδηλουμένας καὶ ἐν τῇ περὶ τοῦ αἵματος προλήψει καὶ ἐν θρησκευτικαῖς τελεταῖς· ὅν αἱ τελευταῖαι αὗται ὑπῆρξαν ἄμεσοι πηγαὶ τῆς προλήψεως, δὲν δυνάμεθα ἐπὶ τῶν μέχρι τοῦδε γνωστῶν βασιζόμενοι νὰ εἰπώμεν. Πότε ἐγεννήθη ἡ πρόληψις, καὶ τοῦτο ἀδυνατοῦμεν νὰ ὀρίσωμεν, βεβαίως ὁμως ὑπῆρξε πρὸ τοῦ θανάτου τοῦ Θεμιστοκλέους. Ὅτι οὗτος ηὐτοκτόνησεν, εἶναι ὁλως ἀπίθανον, ἀλλ' ἡ φήμη αὕτη, διαδοθεῖσα ἴσως ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, διὰ τὸ διάσημον τοῦ ἀνδρὸς ἐγένετο ἀφορμὴ τοῦ ν' ἀποδοθῶσιν ἐν τοῖς ὕστερον καὶ ἄλλαι αὐτοκτονίαι, περὶ ὧν οὐδεμία ἀσφαλὴς εἰδήσις ὑπῆρχεν, ἐπίσης εἰς τὴν πόσιν ταυρείου αἵματος. Ἡ φράσις «ἐπιε ταύρειον αἷμα» ἀπέβη ἰσοδύναμος πρὸς τὴν «ἐδηλητηριάσθη» ἢ «ηὐτοκτόνησε». Τοῦτο διδάσκουσιν ἡμᾶς οἱ στίχοι τῆς Ἑλένης τοῦ Σοφοκλέους (σ. 7)· διότι· ἂν δὲν εἶχεν οὕτως, θὰ ἦτο αὐτόχρημα γελοῖον ἡ Ἑλένη νὰ εἴπῃ «τὸ κάλλιστον δι' ἐμὲ εἶναι νὰ πῶ ταύρειον αἷμα», ὅπως καὶ σήμερον ἡ ἡρῶις δράματος θὰ ἐκίνει ἀκατάσχετον γέλωτα λέγουσα «τὸ κάλλιστον δι' ἐμὲ εἶναι νὰ πῶ σουλιμᾶ». Τὴν σημασίαν ταύτην εὐρίσκομεν καὶ εἰς τὸ χωρίον τῶν Ἰππέων τοῦ Ἀριστοφάνους (σ. 6), ἐνθα ἄρα δὲν πρέπει νὰ μεταβληθῇ τὸ «ἀίρετώτερος» εἰς «ἀίρετώτατος», ὡς ἠθέλησάν τινες· διότι ὁ οἰκέτης δὲν ἐκλέγει ἐκ πολλῶν εἰδῶν θανάτου τὸ ἐλαφρότατον, ἀλλ' ἐκ δύο· εὐρισκόμενος πρὸ διλήμματος ἢ νὰ ὑποστῇ τὸν μετὰ βασάνων θάνατον ὃν θὰ ἐπιβάλλῃ αὐτῷ ὁ Κλέων, ἢ νὰ θέσῃ ὁ ἴδιος τέρμα εἰς τὸν βίον αὐτοῦ, προτιμᾷ τὴν αὐτοκτονίαν. Ἀλλὰ — δὲν ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὁ πανούργος Ἀριστοφάνης, ὁ ἐν ἐκάστῳ στίχῳ φανερῶν τὸ ἐξοχὸν πνεῦμα αὐτοῦ, ἐγίνωσκε κάλλιστα τὴν ἀληθῆ δύναμιν τοῦ ταυρείου αἵματος καὶ ἐσατύριζε ἐν τοῖς στίχοις τούτοις τὸν τε Σοφοκλέα καὶ τοὺς εὐπίστους ἀκροατάς, οἵτινες ὡς παῖδες παριδέχοντο ἀδασανίστως τὰ παραμύθια τῆς ἀρχαίας Χαλιμαῆς;

ΓΟΥΛΙΕΛΜΟΣ ΜΠΑΡΤ

ἐξέτασις τῶν ἐν Αἰτωλοακαρνανίᾳ ἐπικρατουσῶν προλήψεων περὶ τοῦ «Ἰταύρου»· ὅθεν καὶ παρακαλοῦμεν ὅσοι τῶν ἡμετέρων ἀναγνωστῶν γινώσκουσὶ τι περὶ αὐτῶν ν' ἀνακοινώσωσιν ἡμῖν τοῦτο.